

Realna supsumpcija u hramu duha: klasna borba u univerzitetkom polju

Primož Krašovec

Posljednji ciklus masovnih antikapitalističkih borbi u Evropi¹ i Sjevernoj Americi dešava se na univerzitetima – na internet stranici čija je namjena praćenje zauzetih fakulteta po Evropi, u jednom trenutku tokom 2009. godine čitava karta Evrope bila je prekrivena crvenim tačkama. Teorijska produkcija koja je pratila te borbe od Kalifornije do Zagreba isprva je bila kritička analiza privatizacije, uvođenja ili povećavanja školarina, „kresanja“ budžeta, otpuštanja univerzitetskih radnika i radnica u ime snižavanja troškova ili optimizacije poslovanja, promjena u načinu vođenja i upravljanja univerzitetima prema modelima koji su važeći u poslovnom svijetu, smanjenja obima javnog financiranja univerziteta i pritiska na iste da u većoj mjeri sarađuju sa privredom i da si tamo traže financiranje (naravno, pod uslovima koje diktira biznis). Prva reakcija studenata i studentkinja otporaša, kao i profesora i profesorica zato je i bila odbijanje i borba za očuvanje *status quo*-a javnog i autonomnog univerziteta – ne školarinama, za javno financiranje univerziteta i besplatno visoko obrazovanje; ne poslovnim modelima i saradnji sa privredom, a za autonomiju univerziteta; ne otpuštanjima i smanjenju troškova, nego za očuvanje radnih mjesta, ugroženih odsjeka (recimo filozofije na Univerzitetu Midlseks) i dosadašnjih radnih uslova.

Prva faza tih borbi ujedinila je studente i univerzitetske radnike u jedinstvenim općim zahtjevima za zaustavljanjem privatizacije, protiv usvajanja poslovnih modela upravljanja i za autonomijom univerziteta, a nastavak borbi u kojima su se zahtjevi, teorijska refleksija i politička (ali i klasna) stajališta jasnije artikulirali, produbio je i određene rascijep unutar savremenog univerzitetskog polja: rascjep između prirodnjačko-tehničkog i društveno-humanističkog dijela univerzitetskog polja, kao i među studentima i profesorima, i između onih koji su pripadali nižem akademskom kadru nasuprot etabliranim akademskim mandarinima. Prirodnjačko-tehnički dio univerzitetskog kadra je u globalnim pritiscima na privatizaciju i reorganizaciju univerziteta prema poslovnim modelima bio manje na udaru nego što je to bio društveno-humanistički dio, a samim time i manje prisutan kao mjesto borbe protiv neoliberalnih reformi univerziteta. Simbioza (ili ako upotrebimo poslovnu metaforu – sinergija) između prirodno-tehničkog dijela univerziteta i privrede, naime, već je u svom polazištu tjesnija ili neposrednija – prirodoslovlje producira otkrića koja su značajna za

---

¹ <http://zurpolitik.com/2009/11/10/unsere-unis-eine-karte/>.

inovacije u industrijskoj proizvodnji, transportu i logistici; razvoj fizike, hemije, molekularne biologije, mašinstva i elektrotehnike ključan je za poboljšavanje industrijske mašinerije, brži transport proizvoda i bolju komunikaciju te koordinaciju između pojedinih industrijskih sektora. Tehnički dio univerziteta proizvodi za privredu upotrebljive i zaposlive kadrove koji znaju kako upotrebljavati i implementirati nove tehnologije, koje povećavaju produktivnost i efikasnost industrijske proizvodnje. Prirodno-tehnički dio savremenog univerziteta tradicionalno je povezan sa procesom industrijske revolucije, beskonačnih tehnoloških inovacija i revolucija koje omogućavaju beskonačno povećavanje produktivnosti i time beskonačne akumulacije (industrijskog) kapitala.

Društvenjački dio univerziteta je, s druge strane, u donekle proturječnoj poziciji: ako je u istorijskoj situaciji početka industrijske revolucije još i bilo dovoljno da su sociologija, psihologija i politička filozofija (danas politologija) proizvodile opće nauke o racionalnom i moralnom uređenju društva u uslovima naučne autonomije, to se od sredine dvadesetog vijeka, a posebno od osamdesetih godina nadalje, pokazalo nedovoljnim. Što je kriza rukovođenja sve većim i sve kompleksnijim korporacijama zahtijevala konkretnija, „goal-oriented“ istraživanja (Mirowski, 2008, 154–158), a pritisak radničkih i novih društvenih pokreta rušio osnove stabilnog, korporativnog i patrijarhalnog kapitalističkog društva, to su povećavanje društvene nejednakosti i „socijalni problemi“, kao posljedice globalne neoliberalne kontrarevolucije, od društvenih nauka zahtijevale više od pukih općih uputstava i načela. Društvene nauke su zbog toga u posljednjih trideset godina reorganizirane po dvjema osama: na jednoj strani kao studije organizacije, „menadžmenta“, javne uprave, „policy analysis“, a sa druge strane kao studije roda i seksualnosti, identiteta, životnih stilova i studije kulture. Na taj način danas one konstruktivno doprinose reprodukciji kapitalističkog sistema – jer ukoliko prirodne nauke skrbe za naučna otkrića koja tehnološkim inovacijama povećavaju produktivnost i omogućavaju uvođenje novih mašina u proizvodnju, društvene nauke se brinu za proizvodnju znanja koje omogućava beskonačne reorganizacije radnog procesa, što su dvije osnovne tehnologije koje omogućavaju ono što Marks (1987, 436–467)* naziva proširenom reprodukcijom. Na taj način i nove mašinske tehnologije, kao i nove tehnologije „menadžmenta“ radnog procesa povećavaju efikasnost i produktivnost (kako u industrijskom, tako i u uslužnom sektoru) čime povećavaju proizvodnju viška vrijednosti koja, reinvestirana u obliku profita, omogućava proširenu reprodukciju. Ovo predstavlja osnovnu podjelu rada u savremenom univerzitetskom polju, s tim da društvene nauke, pored znanja upotrebljivih za reorganizaciju radnog procesa, proizvode još i znanja upotrebljiva u marketingu, promociji, oglašavanju i drugim djelatnostima nužnim za prodaju proizvoda. Tako prirodne nauke, kao i društvene, u kapitalizmu mogu biti autonomne u svojim djelatnostima samo pod uslovom da nisu stvarno autonomne – mogu se oslanjati na javno financiranje i

---

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 1107–1133. (prim. prev.)

uspješno ih dopunjavati javno-privatnim partnerstvima bez neposredne cenzure ili uplitanja vanjskih aktera u rad i organizaciju naučne profesije pod uslovom da su znanja i otkrića koja proizvode upotrebljiva za proširenu reprodukciju, te da su kadrovi koji njima ovladavaju „zaposlivi“ i upotrebljivi za tržište radne snage. Obije grane mogu biti autonomne na mikronivou svoje svakodnevne proizvodnje samo ukoliko na općem nivou nisu nezavisne od zahtjeva i potreba industrije, „menadžmenta“, javne uprave, demokratske „governance“ i uslužnog sektora.

Humanistika je, sa druge strane, pogotovo u vrijeme neoliberalnih reformi univerziteta, posebno osjetljivo područje jer se u njemu kompresuju sva protivurječja karakteristična za položaj univerziteta u kasnom kapitalizmu. U javnim raspravama o univerzitetu i neoliberalizmu, humanistika se često pojavljuje kao sinegdoha za univerzitet u cjelini i to na objema stranama debate – apologeti i apologetice neoliberalizma toliko često govore o neupotrebljivosti i suvišnosti akademskog „filozofiranja“ i potrebi za praktičnim i upotrebljivim znanjem (i pri tom previđaju da sve univerzitetske panoge *izuzev* humanistike već dugo proizvode upravo praktična i upotrebljiva znanja), dok zagovornici i zagovornice javno financiranog i autonomnog univerziteta govore o univerzitetu kao hramu duha i odbrani svete tradicije humanizma (pri čemu zaboravljaju da duh i humanizam vladaju samo u grani humanistike, da je egzorcizam bio konstitutivna činjenica moderne pozitivne prirodnačke nauke i da današnje tehnokratsko društvo već desetljećima nije više humanističko). Ali, činjenica je da je humanistika najviše na udaru neoliberalnih reformi univerziteta upravo zbog svog specifičnog položaja, te da je neoliberalni napad na humanistiku u posljednjem desetljeću izuzetno nasilan i uništavajući, ne predstavlja poseban slučaj općeg procesa neoliberalnih reformi univerziteta, nego poseban slučaj posebnog procesa koji je osoben samo za područje humanistike. Dok se u poznom kapitalizmu pitanje prirodoslovlja ni ne postavlja (prirodoslovlje mora djelovati prema vlastitim pravilima i organizacijskim načelima *upravo zato* da bi moglo proizvoditi otkrića upotrebljiva i nužna za industriju – opća neautonomija prirodoslovlja uslov je njegove konkretne autonomije), i društvene nauke su na isti način upotrebljive za kapitalizam pod uslovom da se reorganiziraju i preusmjere sa opće sociologije, psihologije itd. ka konkretnim, aplikabilnim istraživanjima, te da povećaju ulogu statističkih metoda i da svoju epistemologiju i način organizacije približe prirodoslovnim – humanistika predstavlja polje stvarne autonomije, proizvodnje znanja koje je (recimo filozofija, književna teorija, istorija umjetnosti itd.) za neoliberalni kapitalizam istinski potpuno neupotrebljivo i, u neoliberalnoj retorici, suvišno.

Humanistika predstavlja granu teorijske proizvodnje koja ni na jednoj tački – ni u tehnološkim inovacijama, ni u organizaciji procesa rada, ni u iznošenju na tržište i prodaji, niti prilikom organizacije usluga koje omogućavaju općenitu infrastrukturu za proširenu reprodukciju kapitala (zdravstvo, školstvo, kultura) i reprodukciju radne snage – nije korisna

za reprodukciju kapitalističkog sistema. Proces „kresanja“ budžeta, ukidanja smjerova, programa i odsjeka, kao i masovnog otpuštanja univerzitetskih radnika i radnica zato je u većini slučajeva usmjeren protiv humanistike i nije nikakva osobenost neoliberalnog odnosa prema univerzitetu ili nauci u cjelini – istovremeno sa oduzimanjem sredstava odsjecima za filozofiju i otpuštanjem istoričara i antropologa se, na globalnoj razini, sve više javnih i korporacijskih sredstava namjenjuje za ustanovljavanje preduzetničkih inkubatora, primijenjeno-pravnih fakulteta ili odsjeka za ovu ili onu vrstu „menadžmenta“. Neoliberalna obrazovna politika ne znači varvarstvo koje slijepo uništava sva velika postignuća evropske civilizacije; štaviše, proizvodnja znanja se u vrijeme neoliberalizma (a u Evropi to znači od polovine devedesetih, od Mاستrihtskog ugovora, Lisabonske strategije i uvođenja posebnog, mekog ili „embedded“ (Angelis, 2003) tipa evropskog neoliberalizma, pa nadalje) povećava i širi izvan univerzitetskog geta – čije su glavne karakteristike teškoća pristupa i hijerarhijska organizacija koja ometa brza napredovanja u karijeri i širenje novih ideja i znanja – i diverzificira kako u svojim organizacijskim („think tankovi“, inkubatori, centri znanja, brojne nove neformalne obrazovne institucije) tako i sadržinskim (nove discipline kao što su studiji organizacije, kibernetičke i informatičke nauke, nove ekonomske i pravne poddiscipline itd.) oblicima. Ne radi se o tome da društvo znanja, ispod dopadljive retorike, skriva zlokobni plan za uništenje znanja – znanje se danas stvarno intenzivno producira i cirkulira, a vlade zaista podstiču stanovništvo na permanentno učenje. Ali, društvo znanja je društvo specifičnih, za kapital korisnih i upotrebljivih znanja, i zbog toga je u njemu humanistika problematična. Svejedno, pravo pitanje nije kako to da se je humanistika, ta nositeljka i proizvođačica moralnih i duhovnih vrijednosti evropske civilizacije, našla na udaru neoliberalnih reformi sada; pravo je pitanje kako to da je, usprkos svojoj danas već razvikanoj neupotrebljivosti za kapitalizam, toliko dugo i preživjela.

Činjenica da je humanistika danas privilegirana meta neoliberalnih napada i mjesto najbezobzirnijeg neoliberalnog divljanja – a ujedno i mjesto najmasovnijih i politički artikuliranih otpora protiv neoliberalnih reformi univerziteta i protiv neoliberalizma kao takvog – ne smije nas navesti na iluziju da u humanistici samoj po sebi ima nešto subverzivno ili antikapitalističko. U predvečerje maja '68. situacionisti su (Situacionistična internacionala, 1997)* lucidno podijelili tadašnju univerzitetsku produkciju na tehnokratski dio namijenjen produkciji srednjih (menadžerskih, upravnih, kancelarijskih, pravničkih, bankarskih itd.) kadrova – što odgovara našoj arhitektonici društvenih nauka – i dio namijenjen (re)produkciji buržoaske visoke kulture. Ova je, u doba klasičnog liberalnog kapitalizma u devetnaestom vijeku kao i kasnije u vrijeme klasnog kompromisa i reguliranog kapitalizma sredinom dvadesetog vijeka, imala značajnu ulogu u proizvodnji klasne razlike (Bourdieu, 2009) između

---

* Vidi srpski prijevod: Situacionistička internacionala, *Beda studentskog života*, Beograd: Edicija U, 2004. (prim. prev.)

visoke buržoazije i radničke i sitnoburžoaske klase (malih trgovaca, činovnika i kancelarijskih radnika) – poznavanje književnosti, umjetnosti i filozofije bila je privilegija buržoaskih boema čija je društvena funkcija bila uspostavljanje i očuvanje klasne stratifikacije. Literati, učenjaci i filozofi su u tadašnjoj istorijskoj situaciji bili neproizvodna klasna frakcija buržoazije, koja je imala vrlo značajnu simboličku ulogu: brinula se za „finer points“ klasne podjele i čuvala vječiti plamen „duhovnih vrijednosti“ koje su – jednako kao i odvajanje radnika od sredstava za proizvodnju na ekonomskoj – na simboličkoj ravni uspostavljale klasnu podjelu kapitalističkog društva. Duhovne vrijednosti humanistike u toj istorijskoj situaciji predstavljaju ono što Burdije [Bourdieu] naziva distinkcijom prema kulturnim, literarnim, duhovnim i intelektualnim preferencijama, obrazovanju, manirima i uglađenosti, erudiciji i prefinjenosti, elokventnosti i diskretnim šarmom koji visoku buržoaziju dijeli od prostačke, neobrazovane i kulturno inferiorne radničke klase te filistarskog malograđanstva. Humanistika je do osamdesetih godina dvadesetog vijeka predstavljala duhovnu „nadgradnju“ ekonomske dominacije buržoazije i činjenica da je danas u nemilosti ne znači da u njoj ima ičega inherentno subverzivnog ili antikapitalističkog, nego prije da je riječ o učincima promjena u klasnoj kompoziciji buržoazije u vrijeme neoliberalne kontrarevolucije.

U istorijskoj situaciji neoliberalnog kapitalizma (pa čak i u njegovoj mekšoj evropskoj varijanti) logika akumulacije simboličkog kapitala buržoazije nije mnogo drugačija niti odvojena od logike akumulacije ekonomskog kapitala (Groh-Samberg i Schöller, 2006) – prestiž, ugled i društveno priznanje danas buržoaskim intelektualcima više ne donosi humanistička naobrazba, nego poznavanje privrednoga prava, redovno čitanje *The Economist*-a i *Financial Times*-a, obaviještenost o trenutnim privrednim trendovima i „nos“ za investicije. Figure neotesanog industrijalca i obrazovanog buržoaskog profesora stopile su se. Humanistika postaje suvišna jer intelektualni kapital potreban za uspostavljanje i održavanje simboličke klasne podjele od osamdesetih naovamo postaju poslovna i finansijska erudicija a ne više klasici svjetske književnosti, filozofija ili poznavanje opere ili renesansnoga slikarstva. Odbrana *statusa quo* u humanistici, sa stajališta duhovnih vrijednosti humanizma, zato je naivna i politički neproaktivna – oni koji se danas odlučuju za sve ekstravagantniju karijeru humanističkih učenjaka, završavaju kao nezaposleni i umjesto ugleda i prestiža, predmet su podsmijeha i prezira, dok u isti mah kritika neoliberalizma kao antiintelektualnog varvarizma previđa njegovu izuzetnu produktivnost i brojne transformacije koje – pod imenom uvođenja društva znanja – ovaj izvodi na području intelektualnog rada uopće. Ta produktivnost je mnogo problematičnija nego li sam napad na humanistiku. Kritika neoliberalizma sa stanovišta plemenitoga humanizma – koji se slijepo drži činjenice da „kao što nema kulture bez varvarstva, tako je varvarska i tradicija koja brine o prelaženju kulturnih dobara iz ruku u ruke“ (Benjamin, 2003, 218) – današnji je oblik antikapitalizma za idiote čiji je krajnji politički domet očuvanje humanistike kao nekakvog rezervata za ekscentrične akademike i

obrazovnog zanata za produkciju društveno suvišnih i strukturno nezaposlenih intelektualaca.

Ali, to ne implicira cinične političke perspektive prema kojima su aktualne antikapitalističke borbe u univerzitetskom kontekstu, koje su uglavnom skoncentrirane na filozofskim fakultetima, nužno naivne i neproduktivne – naivna i neproduktivna je samo ona dimenzija tih borbi koja je utemeljena na duhovnim vrijednostima i korporativističkoj borbi za očuvanje prava i privilegija humanističkog profesorskog ceha. Donedavno zaštićen nacionalni park humanistike bio je, u istorijskoj situaciji autonomnog i javno financiranog polja humanistike, relativno slobodan od klasne borbe i procesa karakterističnih za savremene oblike prvobitne akumulacije i zato ne iznenađuje da je njegovim profesorima uspjelo da razviju teorije o kraju klasne borbe, postindustrijskog društva i postmoderne politike diskurzivne konstrukcije identiteta. Neoliberalni napad na njihovu privilegiranu društvenu poziciju, pokušaje privatizacije univerziteta, smanjivanje sredstava i masovna otpuštanja tj. procese posredstvom kojih je na donedavno javni i autonomni univerzitet prodrla klasna borba u svojem najneposrednijem i neskrivenom obliku, humanistički profesori su zato mogli interpretirati kao napad na svoje svete intelektualne vrijednosti i otpor protiv njega politički artikulirati samo kao krik čuvara vječnoga plamena humanizma protiv neoliberalnoga varvarstva. Ali, sa druge strane, oni koji su se našli na „receiving end“ klasne borbe pokazali su mnogo veću teorijsku i političku lucidnost. Izručenje univerziteta evropskom tržištu znanja, kao i proces njegovog „preduzimašenja“ i „menadžerizacije“ za niži su akademski kadar, istraživače, asistente i postdiplomske studente, značili klasično kapitalističko kidanje tradicionalnih, ličnih i duhovnih veza, te početak kapitalističkog iskorištavanja u njegovom neposrednom obliku. U proteklih nekoliko godina pokazalo se da je razlika u društvenom statusu između prekarnih (onih koji su pod ugovorom, na određeno vrijeme, honorarno zaposlenih), najamničkih, nižih akademskih kadrova i etabliranih profesora dovoljno široka da je unutar nje moguće umjestiti barikadu (Komelj, 2006).

Strukturalni organizacijski problem humanistike u neoliberalnom društvenom kontekstu je naime taj da ne proizvodi radnu snagu za tržište nego za vlastitu reprodukciju – studij humanistike može donijeti samo radno mjesto profesora humanistike. Studij humanistike predstavlja šegrtski period u životu humanističkog intelektualca za kojega ima sve manje radnih mjesta kako na univerzitetu, tako i uopće – dok istodobno humanistika nije kadra izvesti meku tranziciju u, za preduzetništvo i privredu prijatniju, produkciju znanja, jer nema čime doprinijeti ni industriji, ni organizaciji procesa rada, niti uslužnom sektoru, a u međuvremenu su nestali istorijski uslovi za njenu prestižnu društvenu funkciju kao generatora buržoaske visoke kulture. Studenti i studentice humanistike, koji su većinski učesnici i učesnice aktualnih borbi protiv komercijalizacije univerziteta i komodifikacije intelektualne proizvodnje, zbog toga su svoj revolt artikulirali kao revolt usmjeren protiv narastajuće nezaposlenosti i povećanja socijalnih razlika uopće, kao antikapitalističku borbu u

kojoj su reartikulirali koncept javnog i društvene solidarnosti protiv neoliberalnog koncepta konkurencije i društvene selekcije.

Na drugoj strani, niži su se akademski radnici i radnice našli u istorijskoj situaciji u kojoj su same okolnosti zahtijevale da svoju borbu teorijski i politički artikuliraju kao klasnu borbu protiv lijepodušne jadikovke akademskih mandarina koji su si, u toku preuzimanja privatne lične kontrole nad projektima i rijetkim preostalim izvorima financiranja humanistike, dali još koju minutu ili dvije za uzvišene pridike o humanističkom etosu i kulturi. Nekadašnje pripremanje za posvećivanje u misterije humanistike postalo je klasično kapitalističko iskorištavanje prekarnih mladih intelektualnih radnika od strane akademskih mandarina – i zora realne supsumpcije u polju humanistike polagano budi humanističke intelektualce omamljene od teorija postindustrijskog i postmodernog društva, čija je privilegiranost u vrijeme socijalne države i autonomnog univerziteta bila rijeka Stiks koja ih je činila neranjivim za marksistički „ekonomski determinizam“ i prijemčivim za teorije diskurzivnih konstrukcija. U aktualnim odnosima na univerzitetu se još jasnije ocrtavaju dva osnovna fronta klasne borbe: borba studenata protiv društvene isključenosti, strukturne nezaposlenosti i terora „fleksibilnog“ tržišta radne snage gdje je neprijatelj kapitalistički sistem u cjelini, kao i više lokalizirana sindikalistička borba mladih intelektualnih radnika i radnica za poboljšanje uslova rada, veće plaće i autonomiju procesa rada. Istorijsko-materijalističke analize i kritike iskorištenih u univerzitetskom polju u oštrom su i jasnom suprotstvu sa humanističkim moraliziranjem njihovih eksploatatora i predstavljaju dvije politički suprotstavljene pozicije u klasnoj borbi unutar univerziteta. Očuvanje humanističkih duhovnih vrijednosti ne može predstavljati osnovu za borbu protiv komercijalizacije i privatizacije univerziteta; ono jedino može utvrditi pozicije i privilegije akademskih mandarina. Osnovu može predstavljati jedino istorijsko-materijalistička analiza aktualnih klasnih borbi u polju humanistike, kao polju koje je najviše na udaru neoliberalnih reformi i koje se istodobno pokušava spasiti brutalnim smanjenjem troškova i intenzivnim iskorištavanjem mladog akademskoga kadra. Jer, oni koji danas djeluju unutar univerzitetskoga polja, djeluju u nemogućim uslovima rada i za mizerne honorare tako da humanističke vrijednosti trebaju manje nego li sam neoliberalizam.

Šta je tvornica? Teorija mašina i realna supsumpcija

„Ali mašina ne deluje samo kao nadmoćni konkurent uvek spreman da najamnog radnika učini „suvišnim“. Kapital nju glasno i s određenom namerom proglašava za silu koja je neprijatelj radniku, pa tako njome i rukuje. Ona postaje najmoćnije ratno sredstvo za ugušivanje periodičnih radničkih ustanaka, štrajkova itd. protiv autokratije kapitala. Po Gaskelu [Gaskell], parna je mašina od svog početka bila protivnik „ljudske snage“ i osposobila je kapitalistu da sruši sve veće pretenzije radnika, koje su pretile da dovedu u krizu tek nastali tvornički sistem. Mogla bi se napisati čitava istorija pronalazaka od 1830. naovamo koji su se javili samo kao ratno sredstvo kapitala protiv radničkih pobuna.“ (Marx, 1973, 386)

Možemo li tu istoriju mašina pisati i poslije „informatičke revolucije“ i nastanka „postindustrijskog društva“, kada su elektronske mašine, a posebno kompjuteri i komunikacijske naprave, preuzeli ulogu koju su u vrijeme industrijske revolucije imale parne mašine? U akademskoj je sociologiji i ekonomiji, opet, sve idilično: sam koncept postindustrijskog društva sugerira prijelom u odnosu na klasični industrijski kapitalizam, bijedu mančesterskih radnika, oblake dima kao i debele kapitaliste sa polucilindrima i džepova punih zlatnika. Novi, kognitivni kapitalizam kao da je čist, učinkovit, tehnološki, digitalan, „smooth“ i bez trvenja, bez uništavanja prirode, proletarijata, štrajkova, nesreća na radu i klasne borbe; to je svijet inovativnih, drskih i mobilnih preduzetnika opremljenih najsavremenijom tehnologijom, koji svoje prilike traže u virtualnome svijetu globalnog tržišta. Ta idilična slika raspada se odmah kada, kao Marks u *Kapitalu*, siđemo sa bučne površine tržišta na kojoj se zabavljaju berzanski posrednici i kreativci filmskih osmijeha, u mračno i skriveno podzemlje proizvodnje.

U tvornici *Foxconn* (jednom od najvećih svjetskih proizvođača elektronskih uređaja koji izrađuje i najnoviju Appleovu igračku ajpad [iPad]) u kineskom industrijskom gradu Šenzen, na proljeće 2010. godine je deset mladih radnika migranata – koje su od kuće otjerale kapitalističke reforme u kineskim provincijama/unutrašnjosti – počinilo samoubistvo zbog depresije, iscrpljenosti i neljudskih radnih uslova (deset do dvanaest radnih sati dnevno koji počinju od četiri ujutro, vojnička disciplina u tvornici, konstantni rad na nogama bez odmora, loše osvjetljenje i ventilacija, nedostatak komunikacije i društvenog života – radnici žive u barakama pored tvornice – niske plaće koje ne omogućavaju ekonomsko osamostaljenje,

nedostatak mogućnosti za napredovanje u karijeri...)² Drugi karakterističan primjer je način „kognitivne“ proizvodnje u Silicijumskoj dolini, Meki glasnika postindustrijskog i informatičkog društva, koji u posljednje vrijeme opsjeda također i aktualnoga predsjednika vlade,³ a za koji (način proizvodnje, ne predsjednika vlade) su karakteristični veliki intenzitet iskorištavanja loše plaćenih i „fleksibilno“ unajmljenih radnika migranata, opasan rad sa brojnim otrovnim supstancama, loši uslovi rada, rasna segregacija, polna diskriminacija i intenzivno zagađenje prirodne sredine (Park i Pellow, 2002). Današnji kapitalizam izgleda čist i za čovjeka prijatan samo dok ostajemo na površini, u čudesnome svijetu realnovremenskih transakcija, globalnog prijenosa znanja, preduzetničkih sinergija i japijevskih elektronskih „gadgets“-a – a isto je tako bilo i sa engleskim industrijskim kapitalizmom sve dok se politička ekonomija ograničavala na sferu cirkulacije. Još je Adam Smit [Adam Smith] morao, i pored sveg zagovaranja slobodnoga tržišta, priznati da tvornički rad radnika intelektualno, emocionalno i tjelesno uništava (Smith, 1776, 1040–1041).^{*} I pored objave istorijskoga prijeloma između industrijskog i „kognitivnog“ kapitalizma idilične bajke buržoaskih društvenjaka po svojoj strukturi ostaju iste, a mijenjaju se samo tematike i junaci – umjesto vizionarskih industrijalaca preduzetni kiborzi i umjesto mešetara papirima mešetarenje brojkama na kompjuterskim ekranima.

Svakodnevno iskustvo i naučna istraživanja (Doogan, 2007; Henwood, 2005; Huws, 2003) rada u visokotehnološkoj proizvodnji, u kojoj postoji „visoka sadržina znanja“, ne potvrđuju ta uzvišena proročanstva. Možda u sferi tržišta odista i prevladava mrežna, horizontalna organizacija, ali u sferi proizvodnje još uvijek vlada despotizam kapitala. Nikada nije na odmet sjetiti se da je kompjuter nestašno dijete američkog vojno-industrijskog kompleksa i hladnoga rata, te da je bio izmišljen za svrhe učinkovitije i optimalnije koordinacije vojničkih operacija i izvođenja hijerarhijske vojne komande.

Obećanje kiborških znanja bilo je to da će kompjuter pomoći u postizanju centralizirane komande (Mirowski, 2008, 284) ...i sve do skorijeg vremena bilo je vrlo teško zamisliti bilo koji oblik racionalnosti (algoritmičke ili ne) koja ne bi bila centralizirana, hijerarhizirana i u stalnom strahu od gubljenja „top-down“ nadzora. To je glavni razlog zbog kojeg je mnoštvo „fin-de-siecle“ eskapada o

---

² Clifford Coonan: „Tenth worker at iPad factory commits suicide.“ The Independent, 25. 5. 2010. <http://www.independent.co.uk/news/world/asia/tenth-worker-at-ipad-factory-commits-suicide-1982897.html>

³ Tehnološka agencija Slovenije: „Podrška inventivnom dijelu slovenačke privrede ustanovljenjem tehnološke kancelarije u Silicijumskoj dolini.“ http://www.mvzt.gov.si/fileadmin/mvzt.gov.si/pageuploads/MSZS/GradivoSZT/3_seja/2-2_Silicijeva_dolina_-_predlog.pdf

* Vidi srpski prijevod: Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Novi Sad: Global Book, 1998; hrvatski: Adam Smith, *Bogatstvo naroda*, Zagreb: Masmedia, 2005. (prim. prev.)

demokratskom potencijalu kompjutera i interneta tako bizarna i tako bolesno besmislena. (Mirowski, 2008, 307)⁴

Kada je, poslije svog istorijskog debija u Drugom svjetskom ratu gdje njegovo razvijanje diktira potreba za razvijanjem automatskog elektronskog sistema za protuzračnu odbranu i navođene projekte, kompjuter prenesen u svijet proizvodnje vrlo brzo se pokazala njegova višestruka poslovna upotrebljivost. Kao prvo, kompjuter omogućava učinkovitiju organizaciju transporta i komunikacije. Kao drugo, kompjuter omogućava učinkovitije djelovanje, veću pouzdanost i bolju povezanost između pojedinih dijelova tvorničke mašinerije – što i dalje ostaje u okvirima starog načina industrijske organizacije, kojoj uvođenje elektronske tehnologije samo omogućava pouzdanije funkcioniranje i veću produktivnost. Prava promjena dešava se u sektoru „kognitivne proizvodnje“, u kulturi, umjetnosti i nauci gdje savremeniji i sposobniji kompjuteri preuzimaju na sebe poslove arhitekata, dizajnera, fotografa, matematičara, muzičara i empirijskih istraživača. Rad umjetnika i naučnika – koji je prije razvoja najsavremenije generacije kompjutera (iako su do tada čak i primitivniji kompjuteri mogli već mnogo ranije da nadomjeste jednostavne poslove sekretarica i nižih službenika) još zadržavao svoju majstorsku autonomiju i bio izvođen na manufakturni način – sa dugim periodima šegrtovanja, mitom individualnoga genija i samom vještinom koja se tumačila kao „misterija“ – u koji se bilo moguće posvetiti samo posredstvom mukotrpnih i maloumnih habilitacijskih rituala, inauguracija i pontifikacija – u posljednjih je dvadeset godina postao sve standardiziraniji i sve ovisniji o mašinama odnosno o konstantnom kapitalu, sa sve manjom sadržinom živoga rada, odnosno varijabilnoga kapitala. „Isto kao što je termodinamika dala mjeru za uspoređivanje svih vrsta upotrebe ljudske tjelesne energije, tako nam Turingova mašina omogućava da kvantitativno vidimo umijeća“ (Caffentzis, 2007, 52) Ako su mehanički satovi u osamnaestom vijeku uveli vremensku disciplinu i omogućili da se rad mjeri u jedinicama apstraktnog vremena (i na taj način formalno podredili manufakturni rad kapitalu (Postone, 1993, 286–307)) i ako su parne mašine u devetnaestom vijeku omogućile da se jednostavni pokreti ruku mjere i da ih se podredi ritmu mehaničke mašine, danas kompjuter omogućava podjelu intelektualnoga rada na pojedinačne poslove, njegovu standardizaciju i kvantifikaciju.

...za Bebidža [Babbage] (ekscentričnog izumitelja mašine koja je bila (doduše neostvoreni) prethodnik kompjutera, op. a.) je velika prednost podjele rada izoliranje repetitivnih komponenti svakoga rada koje ne zahtijevaju visoke

---

⁴ I jednako tako uspjela kao i tvrdnja da sablja ima beskonačan potencijal za otvaranje boca šampanjca.

kvalifikacije (Mirowski, 2008, 33) ...fragmentacija radnoga tijela u pojedinačne module i kasnija rekombinacija tih komponenti u pogledu na zamisli i diktat tvorničkog gospodara (Mirowski, 2008, 34) ...Bebidž je zamijenio čovjeka mašinom u onim djelatnostima koje su značile proširenje domena industrijalizacije na područje čovjekovog mišljenja. (Mirowski, 2008, 39.)

Intelektualna ili „kognitivna“ proizvodnja ostala je autonomna, manufakturna i tek formalno podređena kapitalu samo dok tehnološki razvoj nije omogućio njenu kvantifikaciju i standardizaciju, i skupa s tim realnu supsumpciju pod kapital. Današnje odmjeravanje snaga između biznisa i univerziteta ne znači konačnu potvrdu teorija o postindustrijskom ili kognitivnom kapitalizmu, nego, suprotno, upravo industrijalizaciju univerziteta odnosno prijelaz od univerziteta kao manufakture ka univerzitetu kao tvornici. Nadolazak „ekonomije utemeljene na znanju“ ne pobija marksizam kao zastarjelu i samo za istorijske uslove industrijskog kapitalizma primjerenu kritiku, nego baš suprotno: istorijsko-materijalistička analiza procesa proizvodnje u „društvu znanja“ pobija teorije postindustrijskog društva (Huws, 1999) koje teško da su stvarna analiza savremenoga kapitalizma, već prije predstavljaju vjekovima stari trik građanskih moralnih filozofa koji se – što je s obzirom na njihove duhovne prioritete i očekivano – uvijek radije bave tržišnim mešetarenjem galantnih *gentlemana* nego li mračnim i prljavim *underbelly*-jima stvarnog procesa proizvodnje. Za buržoasku nauku ekonomija je uvijek bila „bestežinska“, veseli ples slobodnih racionalnih aktera, i tu se današnji društvenjaci drže tradicije, iako je proces stvarne industrijske proizvodnje još uvijek jednako problematičan savremene društvene nauke pokušavaju nas ubijediti da je najopasnija stvar u „informacijskom dobu“ potencijalna ugroženost pojedinčeve privatnosti na internetu (a ne, recimo, trovanje pitke vode kemikalijama koje se upotrebljavaju prilikom proizvodnje elektronskih sprava (Park i Pellow, 2002, 59–85)). Ni na nebu niti na zemlji nema ničega posebno novoga.

Za razliku od buržoaske nauke i filozofije, koncepti industrije i tvorničkog režima u istorijsko-materijalističkoj perspektivi nisu pojmljeni fetišistički ili kao istorijski fiksni – industrija je svako društveno polje koje je realno supsumirano pod kapital, a tvornica je svaka proizvodna jedinica u kojoj je proces rada organiziran na industrijski način. Tvornice ne čine plavi radnički kombinezoni, para koja izbija iz mašina, ili jednostavni pokreti ruku, kao što ni industrijsko društvo ne čine svakodnevne navike radnika, dimnjački „skyline“ gradova ili specifična modalnost buržoaske visoke kulture.

...niti jedna socio-tehnološka konfiguracija najamnoga rada nikada nije globalno dominantna. Postoji mnogo socio-tehnoloških načina komodifikacije

najamnoga rada... društveni oblik najamnog rada je zato „jedinstvo u različitosti“. (Camfield, 2007, 37) Problem je ovdje ono što mislimo pod industrijom. Da li je to samo proizvodnja materijalnih dobara...? Za Marksa je industrija značila robnu proizvodnju organiziranu oko „sistema mašina“, kojom upravlja „udruženi rad“ i koja je namijenjena ekstrakciji viška vrijednosti. U tom smislu, industrija nije nužno omeđena na proizvodnju materijalnih roba jer također može značiti i proizvodnju komodificiranih usluga, od zdravstva... do financija. Usluge u savremenom kapitalizmu često su industrijske u smislu da su radnici organizirani posredstvom precizne podjele rada i radnog procesa, za koji nisu ključne samo mašine, nego i tehnološki sistemi. (Camfield, 2007, 39.)

Teorije postindustrijskog društva ne uspijevaju zbog njihovog kulturnog determinizma – ne radi se o tome kako su radnici i kapitalisti obučeni, na koji način govore i koja mašina prve pretvara u svoje privjeske dok drugima omogućava gospodsku dokolicu (Marx, 1961, 421),* nego o tome da su današnji „kognitivni“ radnici organizirani na strukturno jednak način, samo sa drugačijim mašinama (koje diktira kognitivna priroda njihovoga rada) kao i radnici u Mančesteru u 19. vijeku; ne radi se o procesu „kognitivizacije“ ili „informacionalizacije“ cjelokupne proizvodnje, nego o procesu proletarizacije intelektualnih i kulturnih radnika i radnica.⁵ Međutim, dok samim kapitalistima uopće nije neprilično nazivati nove oblike univerziteta obrazovnom industrijom (termin je skovala američka investiciono-bankarska firma *EduVentures*),⁶ neki ljevičarski kolektivi studenata otporaša i mladih akademika još uvijek imaju poteškoće sa razumijevanjem situacije i ostaju pod uticajem građanskih teorija slobodnog kapitalizma. Kolektiv *EduFactory* tako je, kao što je to očito već iz samoga imena, prihvatio realnost transformacije univerziteta u tvornicu, ali još uvijek unutar intelektualnog horizonta kojega određuju teorije postindustrijskog društva. Tako univerzitet ne bi bio ni klasična kapitalistička tvornica, kao što je to nekoć bila – za *EduFactory* industrijska tvornica nije model aktualnih reformi univerziteta, nego je univerzitet model za tvornice u postindustrijskom, postfordističkom i kognitivnom kapitalizmu.⁷ Takvo je stajalište, zbog dosad nabrojanih razloga, naivno i istorijski kratkovidno, jer prije nego što proglasimo

---

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 349–370. (prim. prev.)

⁵ George Caffentzis: „University struggles at the end of the Edu-deal.“ Mute magazine.

http://www.metamute.org/en/content/university_struggles_at_the_end_of_the_edu_deal;

Michael D. Yates: „Mi protiv njih: Radnička klasa u akademskoj tvornici.“ Slobodni filozofski.

<http://www.slobodnifilozofski.com/2010/05/michael-d-yates-mi-protiv-njih.html>.

⁶ Julie Light: „The education industry: The corporate takeover of public schools.“ CorpWatch, 8. 7. 1998.

<http://www.corpwatch.org/article.php?id=889>.

⁷ EduFactory: „Edu-factory manifesto.“ EduFactory.

http://www.edu-factory.org/index.php?Itemid=6&id=5&option=com_content&task=view.

sudbinsku novost (i istovremeno, uslijed njene vjerovatne nekvantifikabilnosti, potencijalnu subverzivnost) kognitivne proizvodnje u kapitalizmu, dobro je sjetiti se da je katolička crkva još u vrijeme kada je kapitalizam bio vrlo nova, slabašna i lokalizirana pojava, prakticirala prodaju oprosta grijehova i da joj kvantifikacija i komodifikacija te panoge kognitivne proizvodnje nije prouzrokovala posebnih glavobolja, a isto tako joj nije ni politički problematično, jer je elitističko i reproducira hijerarhije unutar radničke klase kao i podjelu na manje vrijedne proizvodne i više vrijedne intelektualne radnike.⁸

...strateško naglašavanje na proizvodnji znanja... nije dokaz „tendencije“ ka promjeni cjelokupnoga rada u „kognitivni rad“, koja bi najavljivala novu fazu kapitalizma (kognitivni kapitalizam). Prije će biti da smo suočeni sa novim talasom privatizacija i disciplinskih integracija... strahovito je opasno proučavati te nove talase u iluziji da je sadašnje insistiranje na proizvodnji znanja od strane institucionalnih agenata kapitala bilo što drugo do instrument konkurentnosti, kapitalističkoga rasta, novih oblika privatizacije i komodifikacije života, i, *naposljetku*, globalne klasne stratifikacije. (Angelis, 2005, 75)

Ali, istodobno, proces industrijalizacije univerziteta ne znači da je potrebno boriti se za nostalgичnu viziju klasičnog autonomnog univerziteta. Univerzitet kao manufaktura jedva da je što bolji od univerziteta kao tvornice, jer je, kao i svaka manufaktura, hijerarhijski, nazadnjački, kulturno elitistički, gerontokratski i patrijarhalan. Mladi akademici, posebno žene, napreduju sporo i na svakom koraku se spotiču o kaprice starih posjednika „misterija“, hijerarhije su arbitrarne i protokoli kao i bontoni naporni, arhaični i često bizarni (ljubičasta odjeća i neobični privjesci oko vrata na zborovanjima više kaste akademskoga establišmenta). Majstori su uglavnom neproduktivni, dosadni i arogantni te većinu svojega vremena i energije posvećuju dvorskim intrigama na štetu „quality time“ sa studentima ili teorijske proizvodnje. Te očigledne slabosti manufakturnog univerzitetskog sistema istovremeno su i glavni argumenti neoliberala za reformu univerziteta tako da boriti se za klasični autonomni univerzitet znači pomagati ostarjelim majstorima da još neko vrijeme sačuvaju svoje privilegije, dok srca opravdano bijesnih studenata osvajaju neoliberalni reformatori. Zato je potrebno preformulirati koncept autonomije univerziteta – autonomija znači otpor protiv otuđene intelektualne proizvodnje i borbu za kolektivni, demokratski i samoupravni nadzor nad procesom rada, oruđima rada, radnim vremenom te sredstvima financiranja, a ne borbu

---

⁸ George Caffentzis in Silvia Federici: „Notes on Edu-factory and cognitive capitalism.“ Eipcp. <http://eipcp.net/transversal/0809/caffentzisierung/en>.

za očuvanje klasnih podjela odnosno klasnih privilegija univerzitetskih mandarina.

Šta je društvo znanja? Rad, kapitalistička disciplina i autonomija u univerzitetskoj tvornici

Lorenc [Lorenz] (2006) pojašnjava razliku između tradicionalnog – humanističkog i prosvjetiteljskog – pojmljenja značenja znanja u društvu i aktualnom euforijom u vezi sa društvom znanja, tako što tvrdi da danas univerziteti postaju preduzeća a akademci preduzetnici. Radi se, naime, o znanju koje je neposredno ekonomski korisno i upotrebljivo, kao i o načinu produkcije znanja kojeg usmjeravaju imperativi savremenoga kapitalizma. U svjetlu naše dosadašnje analize tu definiciju možemo još više precizirati i zaoštriti: društvo znanja je društvo u kojem stanje tehnološkog razvoja omogućavaju a politički odnosi određuju standardizaciju, kvantifikaciju i komodifikaciju kulturne i intelektualne produkcije, te u kojem se dešava proces realne supsumpcije intelektualnog i kulturnog rada pod kapital. U slučaju univerziteta to znači da ono ima četiri osnovne funkcije: produkciju više rangirane radne snage kao onoga što je Fuko [Foucault] (2008, 226) nazvao „mašinama vještina“;* produkciju novih organizacijskih i menadžerskih rješenja; produkciju statističkih istraživanja potrebnih za tržišne namjene kao i namjene upravljanja stanovništvom; i, produkciju tehnoloških inovacija za industriju, dok u isto vrijeme klasična funkcija humanistike, (re)produkcija visoke buržoaske kulture, otpada.

Tehnološki uslov društva znanja je razvoj kompjutera, koji otpočinje kao socijalni eksperiment iz podjele rada na prijelazu iz osamnaestog u devetnaesti vijek.

Dok su akademski matematičari organizirali i propisivali rad koji je bilo potrebno obaviti, nezaposleni su frizeri (koji su postali suvišni zbog smanjenja potražnje za aristokratskim frizurama u vrijeme Francuske revolucije) unajmljeni da obavljaju dosadno i repetitivno računanje. Kompleksni i zahtjevni izračuni bili su rastavljeni na najosnovnije aritmetičke komponente koje su potom bile prepuštene niskokvalificiranim i jeftinim radnicima. Ti frizeri su bili prvi kompjuteri... (Mirowski, 2008, 32.)

a kasnije se, u dvadesetom vijeku, mehanizira i automatizira. Njegovi najvažniji i

---

* U srpskom prijevodu koji je konsultiran, stoji sintagma „kompetencija-mašina“; vidi: Mišel Fuko, *Rođenje biopolitike*, Novi Sad: Svetovi, 2005, 311. (prim. prev.)

neposredni učinci na proces rada u uslužnom, kulturnom i intelektualnom sektoru bili su uvođenje ranije nezamislivo učinkovitih sredstava nadzora na radnom mjestu (kamere i drugi elektronski „surveillance“ sistemi, te centralizirano mrežno provjeravanje kompjuterske aktivnosti radnika i radnica), fragmentiranje kao i standardizacija (u žargonu aktualnih obrazovnih politika EU: „međunarodna usporedivost“) same proizvodnje. Jedina stvarno prijelomna novost „informatičke revolucije“ bilo je to da su se društvena i mašinska dimenzija kapitalističke dominacije nad procesom proizvodnje i discipliniranje radne snage ujedinile. Ukoliko su u devetnaestom i u prvoj polovici dvadesetoga vijeka one još i bile razdvojene – mašine diktiraju tempo, dok nadzornici i predradnici u bijelim kutama trčkaraju po tvornicama noseći svoje tabele i pazeći da se radnici drže tempa a ne da ljenstvuju, te da mjere učinkovitost njihovih pokreta – danas kamera zamjenjuje oko predradnika a programi za uređivanje tekstova sami broje otipkane znakove i riječi, te vremensku učinkovitost tipkača. Razvoj društvenih i mašinskih tehnologija kapitalističke dominacije proizvodnim procesom sa kibernetikom postaje jedan te isti proces. Novitet „informatičkog doba“ je to da se čak i društvena tehnologija nadzora i discipliniranja rada sama tehnologizira i automatizira.

Opća društvena posljedica „informatičke revolucije“ jeste to da intelektualni i kulturni radnici i radnice, koji su ranije uživali relativnu autonomiju – jer tehnologija nije bila dovoljno razvijena da bi omogućavala njihovu realnu supsumpciju – postaju polukvalificirana polurezervna armija radne snage koja je konstantno u tranzitu i koja trči od projekta do projekta i od jednog privremenog i prekarnog zaposlenja do drugog (u žargonu EU strategija za povećanje konkurentnosti privrede: „zaposlivost“). To je rješenje Duganovog paradoksa (2007) kojega donekle sa podsmijehom formulira parafrazirajući Vudi Alenovu [Woody Allen] šalu o dvije gospođe na ručku gdje se prva žali da je hrana očajna, a druga joj odgovara: „A još su i porcije tako male!“ Dugan tako formulira na prvi pogled paradoksalno stanje savremenog tržišta radne snage gdje je nemoguće dobiti posao, dok se istovremeno radni vijek produžava a starosna dob za penzionisanje se stalno povećava. Uistinu, razvoj „fleksibilnog tržišta radne snage“ za kulturnjake i intelektualce znači istovremeno i jedno i drugo: razvoj visoke tehnologije oduzima im društveni status i političku moć a nova organizacija (fleksibilnih) radnih odnosa nasilno ih disciplinira, zbog čega se povećava intenzivnost i količina rada, a istovremeno se smanjuje visina zaposlenosti. Današnji kulturnjaci rade više, ali u poluzaposlenim i nezaposlenim radnim uslovima i to ne za stalno, nego najamnički – tako da oni nisu stvarno nezaposleni, nego permanentno poluzaposleni; rade više vremena ali za manje novca i u lošijim uslovima, sa manje socijalnih i radničkih prava. Proces fleksibilizacije tržišta radne snage (koji je, za sada, uslijed loše sindikalne organiziranosti kulturalaca i intelektualaca, te dobre organiziranosti ostalih sektora, ograničen na kulturno polje, koje predstavlja neku vrstu laboratorija neoliberalne organizacije

procesa rada) stvara rezervnu armiju intelektualnih i kulturnih radnika i radnica koji su permanentno „on hold“ i „stand-by“, čekajući na nove i nove ugovore na određeno (po običaju kratko) vrijeme. Ali to, iz perspektive istorije kapitalizma, nije ništa posebno novo – iste takve procese su, prije nego što su uspjeli izboriti stalna zaposlenja, osmosatni radni dan i socijalna prava, doživljavali manufakturni radnici u zoru industrijske revolucije:

Tako mašina povećanjem ljudskog materijala za eksploataciju... povećava već od samoga početka istovremeno i stepen eksploatacije. (Marx, 1961, 448) ...najsnažnije sredstvo za skraćivanje radnog vremena se preokreće u najpouzdanije sredstvo za mijenjanje cjelokupnog života radnika... u radno vrijeme, raspoloživo za povećavanje kapitala (Marx, 1961, 462) ...nesigurnost i nestalnost u koju mašinski sistem pretvara radničko zaposlenje a njime i njegov životni položaj postaju... normalnom pojavom. (Marx, 1961, 512) Ovaj proces radnike neprestano odbija i pritiska, stavlja ih ovamo ili onamo... (Marx, 1961, 513) Priroda velike industrije zahtijeva... promjenu rada, nestalnost funkcije, svestranu mobilnost radnika. (Marx, 1961, 548) ...strahote raspoloživosti bijednog radnog stanovništva kojega kapital drži u rezervi za svoje promjenjive eksploatacijske potrebe. (Marx, 1961, 549. – radnici o kojima piše Marks u žargonu ekonomske politike EU mogli bi se nazvati „fleksibilnim“).*

Druga značajna opća društvena posljedica uvođenja kompjuterske tehnologije je atomizacija „kognitivnih“ radnika i radnica. Međutim, dok su klasični industrijski radnici, te kancelarijski radnici i činovnici još uvijek fizički skoncentrirani u tvornicama i kancelarijama, oni čijim osnovnim sredstvom postaje kompjuter, zbog globalne internetske mreže i mogućnosti kompjutera da proizvode kognitivnog rada uz minimalne troškove i trošenje vremena transportira bilo gdje u svijetu, raspršeni su i fizički odijeljeni od svojih drugova i drugarica (u žargonu ekonomskih i obrazovnih strategija EU: „mobilni“). Iako mobilnost znači putovanja, razbijanje monotonije kancelarijskog života, upoznavanje novih ljudi i sticanje novih znanja i iskustava, ona ujedno znači i izolaciju koja otežava učinkovito sindikalno organiziranje i kolektivnu borbu za radnička prava kognitivnih radnika i radnica, ukida radničku solidarnost i uvodi konkurentske odnose između pojedinaca i dezorganizira ih (mnogi od njih i ne znaju koja su njihova radnička prava, ili ih se, zbog izolacije, manjka solidarnosti i prekarnosti svog radnog statusa, ne usude upražnjavati) – „...usitnjenost radnika

---

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973. (prim. prev.)

umanjuje snagu njihova otpora... zaposlenje i dalje postaje još neredovnije... konkurencija između radnika nužno doseže svoj maksimum.“ (Marx, 1961, 521) – i prouzrokuje njihovu pravnu kao i političku ranjivost. Mobilnost, a posebno ukoliko je internacionalna, naime, znači također i stalno premještanje u različite nacionalne kontekste sa različitim uređenjima tržišta radne snage, viznim režimima i nivoima prava koji proističu iz rada, različitim platnim režimima te postupcima za dobijanje radnih dozvola kao i državljanstva. Ovaj problem nije ograničen na mobilnu kognitivnu produkciju – situacija je još kritičnija u slučaju migrantskih radnika i radnica sa globalnog Juga i tranzicijske istočne Evrope (koje su od kuće prognale privatizacije i drugi procesi karakteristični za savremene oblike prvobitne akumulacije) u razvijeni centar, gdje rade ilegalno ili poluilegalno, bez papira, što je sve podloga za njihovo brutalno iskorištavanje i neljudske radne i životne prilike.

Ako nastavimo, mogli bismo realnu supsumpciju kulturnog i intelektualnog polja opisati pomoću dva osnovna procesa: mehanizacijom i automatizacijom proizvodnje, te uvođenjem fleksibilnog radnog režima. Ta dva procesa podloga su nasilnog discipliniranja kognitivne radne snage i intenziviranja iskorištavanja kognitivnoga rada. Rad u kulturnom i intelektualnom polju u sve većoj mjeri postaje klasični kapitalistički rad za koji je karakteristično to da je neograničen, nasilan i otuđen (Harvie, 2003). To znači beskonačnu proizvodnju za potrebe beskonačne akumulacije kapitala (univerzitetska produkcija doduše nije dio neposredne akumulacije kapitala, ali u njoj sudjeluje posredno, skupa sa produkcijom ekonomski upotrebljivih i korisnih znanja, stručnjaka i tehnologija), čiji obim, način i sadržina nisu određeni potrebama ili autonomnim pravilima teorijske i umjetničke proizvodnje, nego su im ovi nametnuti odozgo kao objektivna sila (kao što zakon konkurencije i kolebanja na svjetskim tržištima pritiskaju klasičnu industriju kao objektivna, bezlična, strana sila, tako i u univerzitetskom polju djeluju obrazovne strategije EU, međunarodni trendovi u visokom školstvu i istraživačke zapovijedi strukturalnih fondacija: društvenjaci i humanisti nemaju – ukoliko uopće žele da očuvaju svoja loše plaćena i nesigurna radna mjesta – drugog izbora nego da izučavaju po duh zamorne EU tematike, kao što su to mobilnost i društvena uključenost mladih, evropska integracija, kruženje znanja u preduzećima i slični ponižavajući otpaci evropske obrazovne industrije), dok je sam intelektualni rad otuđen, što znači da pojedinačni radnici i radnice nemaju nadzora niti nad sredstvima rada (metodološki paketi i kompjuterski modeli „come included“), niti nad procesom rada (jer se moraju, ukoliko žele preživjeti, unajmiti unutar međunarodnih istraživačkih mreža, u kojima su podjela i način rada objektivno diktirani od gore, i predstavljati svoj rad na standardiziranim i hijerarhiziranim međunarodnim konferencijama),⁹ niti nad proizvodima svoga rada (koji

---

⁹ Jedan od najvećih apsurdna međunarodne konferencijske industrije je (bar na području društvenih nauka i humanistike) da su tematike vrlo često postmodernističke i poststrukturalističke, da se dakle na tim konferencijama, na nivou sadržine govori o fluidnosti i indeterminiranosti savremenog društva, o globalnom toku afekata i informacija, o mrežnom i dehijerarhiziranom obliku postmodernih institucija, o lokaliziranim i

moraju odgovarati precizno određenim i – opet, sve u ime međunarodne usporedivosti – objektivno diktiranim obrascima, pravilima citiranja i navođenja literature, načinima argumentacije i metodologijama čiji je obim normiran do posljednje rečenice). Na pojedinim univerzitetima o discipliniranju radne snage i poštovanju objektivnih produkcijskih normi staraju se istraživački kapitalisti,¹⁰ koji privatiziraju dostupnost izvora financiranja kao i do međunarodnih istraživačkih mreža i brinu se za komunikaciju između centara odlučivanja o obrazovnoj politici i pojedinim obrazovnim institucijama (komunikacija koja je jednosmjerna, „top-down“ i strogo hijerarhijska – što će reći potpuno u militarističkom duhu „kibernetičke revolucije“ i njezine opsjednutosti komandom i kontrolom).

Da budemo još konkretniji: u univerzitetskom polju, dolazak društva znanja znači da velika količina rada ostaje u svojem neplaćenom obliku¹¹ (recimo, pisanje naučnih članaka, istraživački rad postdiplomskih studenata, čitanje naučne literature), da se uvode nove tehnologije discipliniranja i nadzora intelektualnih radnika i radnica (prisila na opsesivno sakupljanje akademskih poena i hiperprodukcija standardiziranih naučnih tekstova i referata, manipulacija zaposleničkim i akademskim statusom, te mešetarenje nazivima, odvajanje radnika i radnica od dostupa financijskim i simboličkim sredstvima za autonomnu teorijsku proizvodnju), iskorištavanje (recimo, dodatno opterećivanje mladih istraživača administrativnim zaduženjima koji uopće ne spadaju u opis njihovih radnih zadataka) te prisvajanje proizvoda intelektualnog rada. Slučaj posljednje navedenog, recimo, vrlo je raširena pojava i u lokalnom akademskom miljeu vrlo prisutna kao praksa sapotpisivanja istraživačkih kapitalista uz članak svojih radnika, što omogućava urednička politika naučnih revija koje vrlo nerado objavljuju članke još nepriznatih istraživača i istraživačica, pošto su njihovi izvori financiranja ovisni o ugledu i statusu ljudi koji kod njih objavljuju. Mladi istraživači i istraživačice na taj način ne mogu napredovati u karijeri ukoliko ne dopuste da ih se cinično iskorištava, jer su ugled i status istraživačkih kapitalista uslov za objave. Tako su mladi istraživači i istraživačice dvostruko iskorišteni: najprije kada rade neplaćen rad pisanja naučnog članka, a potom još i kada polovicu autorstva ustupaju istraživačkom kapitalisti u zamjenu za dostupnost objavljivanja. Logika neplaćanja naučnih članaka je sljedeća: članci se ne

---

partikularnim znanjima i diskursima, dok su u isto vrijeme, na razini forme one organizirane strogo hijerarhijski (do sivobradih „keynote“ govornika očigledno još nije dopro „memo“ o krhkosti polnih identiteta i rastvaranju tradicionalnih autoriteta na postmodernom raskršću), potpuno standardizirane (čak i najpredaniji dekonstruktivistice marljivo predaju „apstrakte“ i „bioblurbove“ te se drže usiljenih dužina referata) i utemeljene na kanonu (sastavljenom od nekoliko loših čitanja Fukoa iz druge ruke, Laclaua [Laclau] i Muf [Mouffe], Deleza [Deleuze] i Gatarija [Guattary] te Harta [Hardt] i Negrija), čija rigidnost bruka upravo većinu „autoritarnih“ modernističkih kanona.

¹⁰ Angelis, Massimo de in Harvie, David (2006) „Cognitive capitalism and the rat race: How capital measures ideas and affects in UK higher education.“ University of Leicester research archive.

<https://lra.le.ac.uk/handle/2381/2680>

¹¹ Steve Wright: „Reality check: Are we living in an immaterial world?“ 16beaver, 1. 3. 2006. <http://www.16beavergroup.org/mtarchive/archives/001769.php>.

honorarišu neposredno, pa se akademikima posredno, prilikom obračuna akademskih poena svake godine, posredno povećavaju plaće – što je slaba utjeha za one koji rade prekarno i nemaju zvanični akademski ili istraživački status te oni za svoj rad pisanja nisu plaćeni ni neposredno ni posredno pa još ostaju i bez polovice autorstva a sve to zarad mlakog obećanja da će im objave jednom omogućiti ulazak u čudesni svijet akademskih hijerarhija, spletkarenja i bezobzirnog iskorištavanja. Do tada im ostaje neplaćeni rad kojim posredno povećavaju plaće akademskih kapitalista.

Još jedan karakterističan slučaj je i istraživački rad postdiplomskih studenata i studentica, koji je u posljednjih nekoliko godina u Sloveniji postao obavezan uslov za uspješno okončavanje postdiplomskog studija. Taj je rad, naravno, neplaćen i više je od koristi odsjecima za tržišna istraživanja i marketing (u društvenim naukama producira se mnogo postdiplomskih istraživanja sa područja kulturnih preferencija i životnih stilova stanovništva) u firmama koje prodaju mobilne telefone ili modne proizvode, nego što se može smatrati značajnim prema autonomnim načelima teorijske proizvodnje. Kapitalisti, kao i uvijek, dobijaju naučne rezultate besplatno (Marx, 1961, 438),* ali u ovom slučaju problematično je ne samo to što su postdiplomski studenti prisiljeni besplatno raditi istraživanja – koja ne diktiraju potrebe i načela teorijske proizvodnje nego biznis – već i to da poslije okončanog postdiplomskog studija, kao doktori i, dakle, vrhunski stručnjaci sa područja marketinga empirijske sociologije ili socijalne psihologije, ne mogu dobiti zaposlenja pošto ih odsjeci za marketing ne trebaju: sva potrebna istraživanja, statistiku i tržišne sondaže oni već dobijaju besplatno (odnosno za nekakvu, u odnosu spram povećanja profita i ušteđenih troškova unajmljivanja i plaćanja dodatne radne snage, skromnu proviziju kojem od univerzitetskih istraživačkih kapitalista).

Iako trenutna situacija u univerzitetskom i istraživačkom polju djeluje depresivno i bezizlazno, moramo ju misliti dijalektički – ukidanje univerziteta kao manufakture znači ujedno i kidanje tradicionalnih hijerarhija i duhovnih mistifikacija; novi klasni odnosi jasniji su i oštriji, što znači da se je lakše organizirati. Isto tako, mobilnost radne snage, fleksibilnost radnog vremena i uvođenje visoke tehnologije mogu, od oružja zatiranja i discipliniranja radne snage, postati instrumentima njene emancipacije: mobilnost može, ako se izborimo za egalitarne mogućnosti zaposlenja, povećati pregovaračku moć intelektualnih radnika i radnica, fleksibilnost radnog vremena može postati ishodište borbe za autonomni nadzor nad istim tim vremenom a visoka tehnologija može biti, umjesto vertikalno, za namjene discipliniranja i nadzora, biti upotrebljena horizontalno, u organiziranju raspršenih i atomiziranih intelektualnih radnika i radnica, pri čemu se ne radi o ludizmu, nego o borbi protiv društvenih oblika iskorištavanja koje omogućava ova ili ona vrsta mašina (Marx, 1961,

---

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 342–343. (prim. prev.)

485)* – od japija se možemo naučiti tome da elektronske naprave mogu isto tako biti i instrumentima lične i klasne emancipacije.

Osnovne strateške tačke borbe za radnička prava u istorijskoj situaciji realne supsumpcije kognitivnoga rada pod kapital su: borba za autonomiju (nadzor nad radnim vremenom, sredstvima rada, procesom rada i proizvodima rada) nasuprot alijenacije; borba za plaćanje do sada neplaćenog rada (prije svega čitanja i pisanja naučnih tekstova) i za redovne, bezuslovne i o projektima neovisne dohotke;¹² borba protiv privatizacije konferencija (tj. borba protiv kotizacija a za javne, besplatne i univerzalno dostupne konferencije, što uključuje i borbu protiv naučnog hermetizma i fahidiotizma) i naučne proizvodnje uopće (protiv imperativa i zahtjeva „privrede“, za neograničen, slobodan, univerzalni i javni dostup do rezultata naučnih istraživanja i naučne literature), te, u saradnji sa studentskim aktivističkim pokretima a protiv svih načina ograničavanja dostupa do visokog obrazovanja kao i za besplatan i univerzalno dostupan studij; i borbu za prostore autonomne teorijske proizvodnje (predavaonice, infrastrukturu, tehnološku opremu i publikacije koje nisu pod nadzorom univerzitetske administracije i/ili kapitala). S obzirom da je, i pored sveg blebetanja o postindustrijskom i informatičkom društvu, situacija u univerzitetnoj tvornici klasična, moraju isto tako klasične biti i metode borbe: sabotaža, agitacija, političko obrazovanje, reaproprijacija radnog vremena, štrajkovi, blokiranje proizvodnje i ustanovljavanje o studentskim organizacijama i univerzitetnoj administraciji neovisnih radničkih savjeta (plenuma). Istraživački kapitalisti samo su tigrovi od papira koji kilavost svoje intelektualne kompetencije sakrivaju pod maskom birokratskog cinizma i arogancije. Vrijeme je da nas više prestane biti strah.

Prvobitno objavljeno u: Popović, Željko; Gajić, Zoran (ur.) (2011): Kroz tranziciju. Prilozi teoriji privatizacije. Novi Sad: AKO, str. 43–70.

---

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 379–380. (prim. prev.)

¹² George Caffentzis: „Throwing away the ladder: The universities in the crisis.“ Libcom. <http://libcom.org/library/throwing-away-ladder-universities-crisis-george-caffentzis-zero-work>

Literatura¹³

- Angelis, Massimo de (2003) „Neoliberal governance, reproduction and accumulation.“ *The Commoner*, br. 7, str. 1–28.
- Angelis, Massimo de (2007) „Measure, excess and translation: Some notes on cognitive capitalism.“ *The Commoner*, br. 12, str. 71–78.
- Benjamin, Walter (2003) „O pojmu zgodovine.“ V: *Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis, str. 213–227.
- Bourdieu, Pierre (2009) *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Caffentzis, George (2007) „Crystals and analytic engines: Historical and conceptual preliminaries to a new theory of machines.“ *Ephemera*, l. 7, br. 1, str. 24–45.
- Camfield, David (2007) „The multitude and the kangaroo.“ *Historical materialism*, br. 15, str. 21–52.
- Doogan, Kevin (2007) *New capitalism?* Cambridge in Malden: Polity Press.
- Foucault, Michel (2008) *The birth of biopolitics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. [vidi srpski prijevod: Mišel Fuko, *Rođenje biopolitike*, Novi Sad: Svetovi, 2005]
- Groh-Samberg, Olaf in Schöller, Oliver (2006) „The education of neoliberalism.“ V: Gisela Neunhöfer, Dieter Phlewe in Bernhard Walpen (ur.) *Neoliberal hegemony: A global critique*. London/New York: Routledge, str. 171–188.
- Harvie, David (2003) „All labour is productive and unproductive.“ *The Nottingham Trent university: Discussion papers in political economy*, br. 2.
- Henwood, Doug (2005) *After the new economy*. New York: The New Press.
- Huws, Ursula (1999) „Material world: The myth of the 'weightless economy'“ *Socialist register*.
- Huws, Ursula (2005) *The making of the cybertariat: Virtual work in the real world*. New York: Monthly Review Press.
- Komelj, Miklavž (2006) „Po dolgih letih sta se srečala prijatelja iz adolescence.“ *Agregat*, br. 9–10, l. 4, str. 41.
- Marx, Karl (1961) *Kapital* I. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1987) *Kapital* II. Ljubljana: Cankarjeva založba. [za sva tri toma Marksovog *Kapitala* vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973]
- Lorenz, Chris (2006) „Higher education policies in the European union, the 'knowledge economy' and neo-liberalism.“ *Social Europe*, l. 2, br. 2.
- Mirowski, Philip (2008) *Machine dreams: Economics becomes a cyborg science*. Cambridge:

---

¹³ Časopisni i internetski izvori navođeni su u napomenama.

Cambridge University Press.

Park, Lisa in Pellow, David (2002) *The Silicon valley of dreams: Environmental injustice, immigrant workers and the high-tech global economy*. New York: New York University Press.

Postone, Moishe (1993) *Time, labor and social domination*. Cambridge: Cambridge University Press.

Situacionistična internacionala (1997) „O bedi študentskega življenja z ekonomskega, političnega, psihološkega, seksualnega in predvsem intelektualnega vidika, s skromnim predlogom za njegovo izboljšanje.“ Časopis za kritiko znanosti, l. 25, br. 182, str. 75–97. [vidi srpski prijevod: Situacionistička internacionala, *Beda studentskog života*, Beograd: Edicija IJ, 2004]

Smith, Adam (1776) *An inquiry into the nature and causes the wealth of nations*. ElecBooks Classics (elektronska reprodukcija). [vidi srpski prijevod: Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatsva naroda*, Novi Sad: Global Book, 1998; hrvatski: Adam Smith, *Bogatstvo naroda*, Zagreb: Masmedia, 2005]

Prevod sa slovenačkog: Savo Romčević i Zoran Gajić